УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Українська Історія. Мазепа та його доба
Збірник І. — ч. 1.

Б. КРУПНИЦЬКИЙ

МАЗЕПА В СВІТЛІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ МЕТОДИ

Накладом Т-ва Прихильників УВАН

Авгсбург 1949

Б. КРУПНИЦЬКИЙ

МАЗЕПА В СВІТЛІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ МЕТОДИ

Проект зі збереження видавничої спадщини української еміграції

Загальне число
видань УВАН 51

Друкарня Д. Сажніна, Аугсбург, Максиміліанспляц 15.

Питання про те, в який спосіб робити оцінку історичного діяча, ставимо ми собі в зв'язку з особою гетьмана Мазепи. Коли приглянутись до праць монографічного характеру, до книжок про Мазепу, то прямо впадає в око, як сильно висунули дослідники особу українського гетьмана на передній плян. Можна твердити, що психологічні якості Мазепи, його характер, нахили і т. д. були тим центром, навколо якого дослідники сконцентрували факти, дії і навіть ідеї, якими виповнена була тодішня українська або навіть і европейська дійсність.

Такою була перша наукова монографія про Мазепу. Її автор, Костомаров, послуговувався в ній методою однобічного й поверхового психологізму. На перший плян було поставлено персональні якості Мазепи, його егоїзм, дволичність, непевність, хитрощі, честолюбство, і вони то мали бути мірилом для оцінки особи та діяльности українського гетьмана. Ми знаємо, чому це так: „Костомаров писав свою працю (а появилася вона вперше в „Русской Мислі" 1882 — 1884) саме тоді, коли заходився був примирити російський уряд з українським рухом, стараючись довести, ніби український рух не має в собі ніяких змагань до політичного сепаратизму, та що домагання українців зводяться виключно до заведення української мови до народніх шкіл та свободи творення українського письменства для народньої освіти. Отже, і монографія про Мазепу мала довести, що політичний сепаратизм був чужий українському народові, що діло Мазепи було лиш його індивідуальним вчинком, який не знайшов собі жадного ґрунту на Україні, як нема, мовляв, цього ґрунту для сепаратизму й в нинішні часи" (Д. Дорошенко). Так само поставилася до Мазепи і так звана стара шведська школа, відома зі свого лібералізму і народництва (возвеличення мас, простого народу і неґація щодо шведського короля Карла XII). Тут ми маємо не тільки ідейне споріднення, але й свойого роду співпрацю між шведською і українською історіографією. Швед Фриксель, пишучи в 50-тих рр. XIX ст, першим висловив своє неґативне відношення до українського гетьмана і тим підбадьорив також нашого Костомарова на його протимазепинських позиціях. Костомаров в свою чергу вплинув на другого видатного представника старшої шведської школи, Є. Карлсона. Всіх їх об'єднувала спільна неґація і до Карла XII і до Мазепи.

Не можна сказати, що в істориків панувало виключно бажання все пояснювати тільки неґативними якостями Мазепи. Фриксель, наприклад, не заперечує йому ні мужности, ні розуму, ні знання, підкреслює його зовнішні гарні прикмети (стрункa фігура, легке і приємне обходження з людьми), ще більше підкреслює звичайно його так звану „польськість" і його любовні авантури. Але в основних моментах характеристика Фрикселя базується саме на персонально-неґативних прикметах Мазепи: міродайним є його егоїзм; він дбає тільки про власні

інтереси, а не інтереси українського народу. Метода його ніби хитрощі, а за мотиви служать йому честолюбство або ображена гордість.

Ще гірше стоїть справа з одинокою шведською монографією про Мазепу А. Єнсена, яку надруковано було в Люнді в 1909 р. Єнсен був на Україні, хоч і досить коротко, знав не зле сучасну українську літературу про Мазепу; писав він тоді, коли в Швеції вже появилися представники нового історичного напрямку.

І все ж таки праця Єнсена була виявом скрайньої психологічної методи її автора, а щодо оцінки Мазепи, то просто кроком взад. Єнсен не відмовляє Мазепі в розумі, зручності, дипломатичній спритності, а разом з тим не вважає Мазепу справжнім державним мужем. На його думку Мазепа не мав сталого принципу, не мав твердої політичної лінії. Підкреслюється його морально-політична безпринципність; для українського гетьмана не існувало понять права і безправ'я, правди і брехні, дійсности і вигадки. В особі Мазепи тріюмфував егоїзм руїни з її персональними інтересами і жадобою здобичі. А дальшими промоторами його діяльности мали бути такі риси як вроджена легковажність, боягузство і т. д. І навіть відповідаючи на кардинальне питання, що примусило Мазепу відпасти від Москви, автор не знаходить інших внутрішніх мотивів як персональне честолюбство і боягузство. Мазепа, на його погляд, зовсім не виходив з великої і благородної ідеї вільної, державно-незалежної України. Нічого іншого не помічаємо в його поступованні як тільки бажання забезпечити самого себе, хоч і як хоче він виступати назовні як борець за козацькі свободи.

Шведські історики нового напрямку, нової шведської школи, як Галлендорф або Штилле, рішуче пірвали з психологічною методою своїх попередників. Пробуючи дати позитивну оцінку діяльности Карла XII., вони взагалі перестали цікавитися персональними якостями свого північного героя, його характером, нахилами і т. д., а замість того поставили на перший плян самі дії і факти, аналізуючи кожну політичну ситуацію в її об'єктивних виявах. Звичайно, вони не могли оминути й українського гетьмана, але мало знаючи про Україну, її відносини і самого Мазепу, вони тільки побіжно зупинилися на його діяльності. У них помічається певна недокінченість або недоговореність думок і висловів в оцінці української проблеми того часу. Можливо, вони й не відчували потреби зайняти якесь виразне становище в цій справі, але важно вже те, що ми у них не зустрічаємо фрикселівських або карлсонівських характеристик Мазепи як інтригана, авантурника, честолюбця і т. д. У них є певний об'єктивізм, бажання оцінити факти як факти, без психологічних інтерпретацій, улюбленої методи старої школи.

На Україні позитивний зворот у оцінці Мазепи стався ще раніше. Уманець в своїй монографії про Мазепу, виданій в 1897 р., зробив першу спробу позитивної оцінки діяльности Мазепи. Після нього появилися й інші праці подібного роду, отак монографія про Мазепу Борщака і Мартеля (Париж 1931), яка, правда, більше складається на історичний роман ніж на науковий дослід.

По суті в цих монографічних працях (ми не розглядаємо тут причинкових статтей про ті чи інші спеціяльні питання з діяльности Мазепи, в яких раз-у-раз підкреслюються й об'єктивні фактори, як напр. у відомих статтях М. Грушевського про Мазепу) змінилося тільки відношення до особи гетьмана: з негативного воно стало позитивним.

Але в основному увага і тут звернена на персональні якості, характер Мазепи, його нахили. Уманець, захоплюючись своїм героєм, дбав у першу чергу про те, щоби заперечити негативні постуляти Костомарова. Там, де Костомаров вимальовує Мазепу на чорно, він робить все білим, оправдуючи Мазепу навіть в його любовній історії з Мотрею Кочубеївною. Оця тенденція, за яку він дістав гостру догану від такого невмолимого критика як Лазаревський, переважає, хоч з другого боку він безперечно виявив зрозуміння і до деяких об'єктивних факторів в діяльності Мазепи.

Те ж саме торкається і Борщака. Цей автор підкреслює напр. макіявелізм як методу і вияв характеру Мазепи. Це для нього позитивне явище в дусі скрайнього націоналізму. До того ж методологічного засобу належить і спроба вимальовувати особу Мазепи в монументальних формах, надаючи його образові величі, маєстату, надзвичайного розмаху і т. д.

По суті це той же самий психологізм, тільки навиворіт. Коли старі історики пробували все вияснювати з негативних ніби прикмет психологічного характеру Мазепи, то нові роблять це з позитивних.

Зрозуміле це бажання виявити психологічні якості, характер історичного діяча. Хто буде сперечатися з тим, що живу історичну особу зі всіми її особливими рисами, нахилами, симпатіями та антипатіями треба пов'язати з історичними подіями взагалі, а особливо з її ж власними діями! Помилка починається там, де таке пов'язання робиться в спосіб виключний, коли психологічна мотивація з характеру або з персональних мотивів стає домінуючою. Особливо грішить цим модерна біографічна школа, що призвичаїлася в імпресіоністичний спосіб вимальовувати історичних діячів. У нас до її представників я зарахував би історика Борщака.

З хиб психологічної методи робився і робиться висновок (по суті тривіяльний, бо давно відомий), що треба приступати до оцінки історичного діяча в спосіб річевий, об'єктивний. Так поступила і нова шведська історична школа в особах Галлендорфа, Штилле й інших, зрікаючись психологічних інтерпретацій діяльности Карла XII і оцінюючи факти як факти в їх зв'язку та залежности від інших фактів. Це було ніби визнання власної неспроможности пов'язати живу історичну особу з історичними подіями і власними її діяннями.

Тим часом не зречення від психологізму є виходом з положення. Рядом з ним чи в комбінації з ним треба тільки не випускати з очей інших факторів.

Бувають обставини, коли взагалі люди, чи належать вони до типу надзвичайних чи звичайних людей, мусять поступати так, а не інакше. Бувають обставини, коли говорить залізна логіка подій. Події в їх сполученні або перебігу примушують не раз історичного діяча до такого, а не іншого кроку. Може бути, що коли історичний діяч зробив крок А, то він послідовно мусить зробити і кроки Б, В, Г. Найвищого ступня осягає цей примус, коли діяч рішає щось навіть проти свого власного характеру.

Цей примус може бути не тільки зовнішнього характеру (примус фактів і подій), але і примус внутрішній (примус ідеї, програми, ідеології історичного діяча).

Коли ми беремося оцінювати історичного діяча, то мусимо не забувати, що він діє не тільки тому, що має ті чи інші психологічні

якості, той чи інший характер, нахили, симпатії, антипатії, не тільки тому, що він є честолюбний, скупий, впертий, інтриган або людина одвертого характеру і т. д. Обставини, події, їх пов'язання і перебіг, себто примус або логіка обставин і подій викликають відповідні реакції у людини. Логіці обставин і подій відповідає логіка відповідних поступовань і рішень історичного діяча. Те ж• саме торкається ідеї, програми або ідеології історичного діяча, коли вони константні, бо вони являються тоді тим унутрішнім примусом, з якого виходять ті, а не інші рішення або поступування історичного діяча. Такою була ідея Наполеона про потребу кінцевого поборення Англії, щоби закріпити за Францією право бути першою, домінуючою державою в Европі. З цієї ідеї логічно виходили найбільш важливі рішення Наполеона: його політика континентальної блькади, війна з Росією й т. д.

Звичайно, ми не сміємо забувати творчих моментів в діяльності історичного діяча, коли він має можливість вибрати те чи інше рішення, коли він може виявити свою свобідну волю. Ці моменти видаються нам не тільки можливими, але й істотними. Але і в такім випадку примус існує: коли запало одне важливе рішення, то воно викликає цілий ряд інших, які стоятимуть в тісній залежності від першого. Оголошення війни, напр., може бути актом свобідного вибору історичного діяча, але зовсім не так є з її переведенням і закінченням.

Щоби зрозуміти ті чи інші рішення або поступування історичного діяча, мусимо, мені здається, поставити собі спочатку питання, оскільки цей зовнішній або внутрішній примус заважив на його діяльності. Разом з цим виясняться і ті його дії, які були актом його творчої натури і його свобідної волі. Аж після цього варто звернутися до психологічних моментів самих в собі, до персональних якостей історичного діяча, його характеру, нахилів і т. д. і шукати в них головних або побічних мотивів його діяльности.

Саме послуговуючись цією вище описаною методою — я б назвав її логічною, або об'єктивно-психологічною — можна деякі обставини і події з життя та діяльности Мазепи з'ясувати більш виразно і ясно і, як мені здається, навіть більш правдоподібно. Бо темних, невиясненних сторінок в діяльности українського гетьмана є аж занадто багато. Так напр. дуже невиразною залишається роля Мазепи в повстанню Булавіна на Дону. І свої і чужі історики давно вже помітили, яку важливу ролю могло мати донське повстання в розвитку подій на Сході Европи в момент, коли приходимо до рішучого змагання між Карлом XII і Петром I.

Чому Мазепа не підтримав в той чи інший спосіб повстання, яке при наступі шведів на кордони Росії могло стати початком її кінцевого розвалу? Відомо, що він навіть допоміг цареві вийти з тяжкої тоді для Росії ситуації. Це було питання, на яке історіографія не могла знайти відповіді, а коли її й знаходила, то у відомий вже спосіб все вияснювати з персональних якостей українського гетьмана, з його характеру.

З'ясуємо собі трохи політичну ситуацію. Козацьке повстання на Дону почалося в осени 1707 р. Вже тоді шведське військо поволі наближалося до російських кордонів. Здавалося, власний інтерес Мазепи вимагав від нього хочби тихої, назовні не видної, але дійсної допомоги повстанцям. Бо український гетьман уже з 1705 р. вів таємні переговори з польським королем Станиславом Лещинським і Карлом XII,

готовий в кожний сприятливий момент перейти на шведський бік. І Мазепа і Булавін, ватажок донських повстанців, мали перед собою одного і того же ворога: Росію з її царем Петром I.

Але існували обставини, які примусили Мазепу бути обережним. По-перше, шведи хоч і рухалися на схід, то були від російських кордонів ще досить далеко. Та й справа реальної співпраці гетьмана з Карлом XII або Станиславом Лещинським виглядала ще доволі невиразно. Перешкодою було й те, що в найважніших містах України стояли російські гарнізони, а північну частину Гетьманщини обсадили досить сильні царські відділи. Все це не давало Мазепі потрібної свободи рухів. А ще більшим стимулом для здержливости була для нього денунціяція з боку генерального судії Кочубея та його прихильника, полковника Іскри.

Відомо, що генеральний суддя в 1704-5 році посварився з Мазепою з приводу любовного роману гетьмана з його дочкою, Мотрею Кочубеївною. З того часу не стільки старий Кочубей, скільки його горда і пишна дружина думали тільки про те, як би помститися на Мазепі, хоч на зовні ніби з ним помирилися. Знаючи про зносини гетьмана з поляками і шведами, Кочубей спробував в 1707 р. денунціювати його перед царем, звертаючи увагу останнього саме на ці зносини.

З цього постала для Мазепи страшна небезпека. Саме тоді, коли донське повстання почало розгортатися з все більшою силою — а кульмінаційного пункту воно осягнуло лише на весні 1708 р. — обвинувачення Кочубея, виложене на письмі, попало в руки царя. Цар не повірив денунціяції, а все ж таки наказано було добре її перевірити, а також звернути пильну увагу на самих денунціянтів.

Зрозуміло, що таке слідство було для гетьмана тяжким іспитом. Через Головкіна, царського канцлера і міністра закордонних справ, він добивався перенести це слідство над денунціяцією і денунціянтами до Києва або Батурина, — зрозуміле бажання, бо денунціяція в головному відповідала правді: гетьман знаходився в зносинах з ворогами царя.

Висновки, які Мазепа зробив з денунціяції і слідства, були дуже поважні. По-перше, він перервав на деякий час усякі зносини зі Станиславом Лещинським і Карлом XII. Але треба було, очевидно, саме тепер виявити особисту пильність і відданість цареві. В звідомленні Головкіна до царя 18 березня ст. ст. 1708 р. переповідається, з чим звернувся український гетьман до царя через Головкіна. Тут разом з пропозицією Мазепи перенести слідство з самої Росії на українську територію, до Києва або Батурина, подається його ж доповідь про перебування Булавіна поблизу Самари, згадується про наказ гетьмана до полтавського полку й одного з компанійних полків виступити в похід проти цього ватажка бунтівників.

Рівночасна згадка про дві такі різні події як денунціяція Кочубея і Іскри та заходи проти повстання Булавіна не випадкові: гетьман мусів на ділі доводити свою вірність цареві. І пізніше підкреслює Мазепа (принаймні назовні) свою пильність у справі поборення донських повстанців. В звідомленні з 1 травня ст. ст. 1708 р. він доводить до відома царя, що післані ним на Самару козацькі полки, вже Булавіна не знайшли (Булавін, який вів на Самарі переговори з Запорізькою Січчю про участь її в повстанню, знову був на Дону і провадив знову повстання), але їм з боку гетьмана було через кур'єра „жорстоко" на-

казало негайно йти на з'єднання з російськими військовими відділами, що оперували на кордоні Слобідської України проти повстанців.

Деякі дослідники (напр. дослідник Булавінського повстання, російський історик В. Лебедев) припускають, що Мазепа послав, правда, два козацьких полки проти Булавіна на Самару, але з значним припізненням; також вибір полтавського полку був, на думку Костомарова, двозначним актом, хоч оправдувала цей вибір ніби близькість території полку до театру подій. Полтавський полк не вважався певним з огляду на своє традиційне приятелювання з Запорізькою Січчю, яка співчувала донським повстанцям і висилала їм на допомогу силу своїх добровольців.

Як би там не було, фактом залишається, що гетьман мусів допомогти цареві, а не повстанцям. На мій погляд афера Кочубея грала тут дуже важливу ролю. Слідство над денунціянтами переводила російська влада не в Києві або Батурині, як цього бажав собі Мазепа, а в Смоленську і Вітебську. Тільки після закінчення слідства, після того, як денунціянти зреклися своїх обвинувачень, їх було переслано до Києва в руки гетьмана для покарання. Це сталося наприкінці червня 1708 року. І тільки з того часу гетьман міг свобідно віддихнути. Але було вже запізно. На початку липня 1708 р. Булавіна і повстанців було рішуче розбито. Цей результат осягнуто було завдяки не стільки російським полкам, скільки слобідським полкам (у війні проти Дону Слобожанщина захищала свої власні матеріяльні інтереси) і тим двом гетьманським, які послав Мазепа на допомогу росіянам.

Як бачимо, над Мазепою панував примус ситуації, створеної не в малій мірі денунціяцією Кочубея і Іскри.

Згадаємо ще, що наприкінці жовтня 1708 р. гетьман сам перейшов на шведський бік. Саме тоді решта повстання, яке було розширилось не тільки на Дону, Тамбовщині і Вороніжчині, але й на нижній і середній Волзі було зліквідоване. Гетьман і його союзник Карло XII втратили такого сильного в потенції союзника як донські козаки та сила інородців на Волзі і за Волгою. Донські козаки прийняли навіть діяльну участь у поборенню Карла XII і Мазепи на Україні.

Так само стоїть справа і з політикою Мазепи щодо Правобережної України.

Одною з ґрунтовних підстав зовнішної політики українського гетьмана було стремління з'єднати Правобережну Україну, що знаходилася в польських руках, з лівобережною Гетьманщиною.

Політика співпраці з Палієм, найважнішим репрезентантом правобережного козацтва, яку гетьман послідовно і довгими роками провадив, мала здійснити ці його пляни.

І тут знову постає темний пункт. Чому Мазепа в момент окупації Правобережжя в 1704 р. і таким чином фактичного здійснення своєї мети усунув Палія, що теж був гарячим прихильником ідеї з'єднання Правобережжя з Лівобережжям, замість того щоб далі з ним співпрацювати?

Шукаючи відповідних мотивів, старі наші історики, Костомаров і Антонович, робили з Мазепи і Палія представників двох протилежних принципів: аристократичного і демократичного. Для них Мазепа був репрезентантом старшинських кіл Гетьманщини, в той час як за

Палієм стояла народня маса, і тим то треба пояснювати, на думку Костомарова й Антоновича, те, що Мазепа при першій нагоді зліквідував цього небезпечного для нього противника.

Знову й тут, як бачимо, міродайними являються персональні мотиви історичного діяча, боязнь Мазепи втратити владу, недовір'я до добрих замірів конкурента й т. д.

Але вже М. Андрусяк в своїй монографії „Мазепа і Правобережна Україна" (1938) відійшов від цих персонально-психологічних мотивів, хоч з його аргументацією не можна зовсім погодитися.

На мій погляд, і тут існував певний примус для Мазепи. І тут ми знаходимо елементи залізної логіки обставин.

Справа з Правобережною Україною не сходиаа з мертвого пункту через спротив Петра І. Царський уряд, маючи польського короля Августа Саксонського за союзника в боротьбі проти Карла XII, не хотів поставити проти себе і короля і цілу польську республіку фактом заняття Правобережної України або підтримкою тих козацьких ватажків, які як Палій набирали там сили. Яких засобів не вживав Мазепа проти негативної постави російського уряду, він не міг нічого зробити.

Єдине, що могло зрушити росіян з їх негативного відношення до плянів Мазепи, це була небезпека переходу Правобережної України в руки шведських союзників, шведофілів або самих шведів. Ця небезпека почала вимальовуватися на горизонті з часу, коли в Польщі помітною стала шведофільська партія. Вже в 1703 р. Мазепа почав запідозрювати Палія в очах царського уряду, вказуючи на його порозуміння з великим коронним польським гетьманом Іеронімом Любомирським. Але цеж був шеф, принаймні офіційний, для козаків Правобережної України, і зносини з ним були річчю зрозумілою. Порозуміння було вже й тому потрібне, що підчас козацького повстання на Правобережжі на початку століття саме Мазепа через царський спротив не міг дати правобережцям ніякої суттєвої допомоги.

Обвинувачуючи Палія, Мазепа звичайно вказував на шведофільство Любомирського (твердим шведофілом був в дійсності брат коронного гетьмана, з яким Палій, правда, мав теж стосунки). В дійсності польський гетьман довго вагався між російською й шведською орієнтацією. Лише на початку 1704 р. шведофільські поляки скликали у Варшаві конфедерацію для усунення теперішнього короля Августа і виборів нового, і до неї пристав і коронний гетьман Любомирський в надії, що його самого виберуть польським королем.

Оцей виразний виступ Любомирського на боці шведів і був тим моментом, який найбільше пошкодив Палієві і з другого боку найбільш допоміг Мазепі переконати царський уряд в потребі окупації Правобережної України й усунення Палія. Бо стосунки Палія з Любомирським та порозуміння з ним ставали тепер дійсно підозрілими. Палій виходив через те на лінію шведофіла, а Правобережній Україні, здавалося, грозила небезпека попасти в шведські руки. Царя і його уряд примушено було до думки, що нема на кого покластися в справі Правобережної України: ні на Палія, ні на Любомирського, ні на поляків взагалі, що так швидко змінювали свої орієнтації. З цього логічно постала думка, що територію можна забезпечити тільки окупацією з боку росіян, або з боку Мазепи. Як відомо, цю окупацію перевів Мазепа в порозумінні з царським урядом.

Як бачимо, шведська орієнтація Палія (на мій погляд, він і далі залишився прихильником ідеї з'єднання Правобережжя з Гетьманщиною) була тим засобом, який допоміг Мазепі проломати впертий до того спротив російського уряду щодо Правобережної України. Коли брати до того інші обставини на увагу, те, що і Палій був людиною з власною думкою, що він умів вести свою дипломатичну лінію, яка не завжди сходилася з політикою українського гетьмана, то це для Мазепи було зовсім незручно. Навіть окупація Правобережної України не вирішила ще справи. Щоби провести свою лінію між московською Сціллою та польською Харибдою та закріпити Правобережжя за Гетьманатом, треба було дуже обережної і зручної дипломатії, а переду сім треба було взяти справу у власні руки, не оглядатися ні на кого. Особливо супроти поляків гетьман мусів робити вигляд, ніби його Правобережна Україна як така зовсім не дуже цікавить і що вона тільки тимчасово окупована гетьманським військом. При такій складній дипломатичній грі Палій, відомий як твердий захисник інтересів Правобережжя, стояв йому до певної міри поперек дороги.

Коли навіть припустити, що усунення Палія могло стояти в зв'язку з персональними мотивами Мазепи, то безперечно міродайними для його були аргументи об'єктивного характеру, бажання в найзручніший спосіб і на стало приєднати Правобережну Україну до свого гетьманату. Як бачимо, і тут певний примус для Мазепи існував.

Скажемо ще кілька слів про орієнтацію Мазепи на Швецію.

Більшість сучасників-свідків, а пізніше і чужа і своя історіографія на чолі з Костомаровим не могли зрозуміти, чому український гетьман перейшов на шведський бік.

Назовні здавалося, що Мазепа осягнув вершин життя і не міг собі вже більше нічого бажати. В своїм звідомленні з 10 листопаду ст. ст. 1708 р. (отже після переходу Мазепи на шведський бік) англійський посол в Москві, Вітворт, характеризує Мазепу як людину, що, маючи 70 років, була дуже багатою та бездітною (був у нього тільки один племінник). Він в повній мірі користався повагою та довір'ям царя та управляв квітучою провінцією на правах майже монарха. З цього робить Вітворт такий висновок: „Коли все це взяти на увагу, то стає тяжко дати собі правильний образ, чого і для якої мети гетьман в своїх аж надто старечих роках прийняв рішення перейти в нове оточення і віддати себе новій діяльності".

І пізніша історіографія, а особливо представники негативного напрямку (Костомаров, Єнсен і т. д.), не виходили в оцінці шведської орієнтації Мазепи з кола персональних мотивів. То був або егоїзм, або ображене честолюбство, або навіть такий незрозумілий саме для переходу на шведський бік мотив як боягузство, що ми його зустрічаємо у Єнсена. Треба признати, що сучасна українська історіографія давно вже відійшла від того роду пояснень. Справа переходу Мазепи на шведський бік трактується сьогодні як державно-політична акція, і тут ми хочемо звернути увагу тільки на деякі моменти логічної аргументації. Справа в тім, що персональні мотиви як такі по суті нічого не вияснюють. Навпаки, з них скорше треба робити висновок, що гетьман, досягши в своїм довгім життю всього, чого тільки могла собі людина бажати, мав би й далі залишатися при цареві. Вітворт, беручи на увагу саме персональні мотиви, прийшов до цілком

правильного висновку, що вони ніяк не дадуть зрозуміти, чому гетьман кинув царя і перейшов на бік Карла XII.

Тим часом поступування Мазепи дадуться вкласти в один логічний ряд, коли подумаємо їх в зв'язку з тою ідеєю, яка була на нашу думку міродайною в його діяльності. Нам ходить про цей внутрішній примус, який штовхав його на цей, а не на інший шлях, а в кінцевім результаті привів його до шведської орієнтації.

Це була зовсім не нова, а відома здавна, традиційна ідея оборони прав і свобід України, скріплення їх і розширення на можливо більшу українську етнографічну територію.

Мазепа був українським державним мужем, а це важило більше ніж те, що він залежав від Москви і в очах царя, можливо, і не значив більше якогось генерал-губернатора. Він стояв на чолі України, він був наступником ряду українських гетьманів, починаючи з Богдана Хмельницького. Через те і його політика була традиційною гетьманською політикою, яка особливо сильно виявила себе в справі Правобережної України або у відношенню до Запорізької Січи. Ідея з'єднання України була і для Мазепи, як і для його попередників самозрозумілою. Також і культурна політика Мазепи, його діяльність на користь освіти, мистецтва, літератури і т. д. не були висловом тільки приватного зацікавлення, меценатства, а стояли в першу чергу в зв'язку з бажанням державного мужа сконсолідувати свій край, підняти його на вищий культурний щабель. Навіть підтримка старшини в цілости, виразне бажання витворити міцну українську еліту, його бажання скріпити Україну згори елементами, які в стані були управляти країною, було скорше висловом державних плянів Мазепи, ніж якимись тактично-персональними міркуваннями.

Отже ми зрозуміємо Мазепу як історичного діяча тоді, коли візьмемо центральною ідеєю його діяльности традиційну оборону прав і свобід України, коли подивимося на нього як на українського державного мужа, вибраного гетьмана України, а не якогось генерал-губернатора з ласки Москви. Над діяльністю Мазепи важила традиція. Це був внутрішній примус, примус певної традиційної перебраної ідеології.

З цього штандпункту і його орієнтація на Швецію — головний і останній акт його діяльности — виглядатиме як крок, яким гетьман хотів закріпити права і свободи України, бо вони стояли під загрозою знищення з боку Москви. Оця загроза — той об'єктивний мотив, який штовхав українського державного мужа на бік ворогів царя.

Але тоді в іншому освітленні стануть перед нами і деякі персональні мотиви Мазепи, напр. така виразна риса його характеру як честолюбство. Це було честолюбство і людини і державного мужа, свідомого високости свого звання, своєї мети і своєї відповідальности за долю України. Честолюбство людини, яка репрезентувала окрему автономну державу і почувала себе нераз глибоко ображеною, то з боку самого царя, то з боку його ближчих співробітників, як напр. Меншиков.

Як бачимо, при ширшій постанові справи і персональні мотиви, оскільки вони були міродайними для гетьмана, дадуться влучити

в загальний образ його діяльности. На тлі епохи, традиції, ідеї або програми, обставин стає яснішим і персональний зв'язок Мазепилюдини з своїм часом. Психологія і логіка подають собі руки, щоби дати повний образ історичного діяча в комбінації об'єктивних обставин і персональних мотивів або й якостей, в комбінації примусу і власної ініціятиви.